

ZİHİN DURUMLARI: HAFIZA VE İDRAK

Vefa TAŞDELEN*

İdrak, Arapça, “ermek, erişmek, anlamak, temeline inmek, derinliğine kavramak, akıl erdirmek” gibi anlamlara gelen “d-r-k” fiil kökünden türeyen bir kavramdır. Düşünce tarihi boyunca farklı anlam biçimleri kazanmıştır; ama her defasında da zihne ulaşan iç ve dış duyuların anlamlandırılması, algı ve kavrayış hâline getirilmesi, konuların kendi anlam derinliği içinde, insan zihnine görüldüğü kadar bilinebilmesinden söz edilmiştir. İdrak, salt bir “bilme” süreci olmayabilir; mantıksal bir süreç de olmayabilir; doğrudan kavrayış olarak derin iç görü ve sezgiye dayandığı durumlar da olabilir. Dolaylı kavrayışta, okuma, inceleme, veri toplama, sorma soruşturma, deney ve gözlem yer alır; doğrudan kavrayış ise bir anda geliveren bir sezgi ve aydınlanmadır. Kişi bildiği hâlde idrak edemeyebilir, ezberlediği hâlde farkına varamayabilir, baktığı hâlde göremeyebilir, söylediği hâlde anlamayabilir. İdrak etmek, farkına varmak, anlam derinliğini kavramaktır. Bir kişinin idrak ettiği bir konu, aynı derecede başkaları için de idrak edilmiş değildir. Bu nedenle herkes kendi adına idrak eder; diğerleriyle aynı şekilde ve aynı derecede idrak etmez; kendi öznel koşulları içinde, kendi bakış açısından ve ancak belirli bir dereceye kadar idrak eder. Bu süreç bir bakıma, konunun ve bilginin “yeniden yapılandırılması” ve “yeniden üretilmesi” sürecidir.

Bilinç yönelimli bir varlıktır. Her idrak, bir şeyin idrakidir. Anlama yetisi verilerini iç dünyadan, zihinden, akıldan, gönülden, sezgiden, mevcut bilgi ve fikirlerden alabileceği gibi dış dünyadan da alabilir. İç ve dış duyular algıya dönüşmeden, anlama yetisinin süzgecinden geçmeden bilgiye, fikre, kavrama dönüşmez. Bu konudaki görüşler, farklı felsefi anlayışları ortaya çıkarmıştır. İdealist felsefedeki idrak ile realist felsefedeki idrak durumları birbirinden farklıdır. İdrak, rasyonalist ve idealist felsefede, insanın kendisinde olan, kendisinden gelen, kendi gerçekliğine dayanan verilerin analizi ve kavranması durumudur. Bu yaklaşımda, hakikat

* Prof. Dr., Yıldız Teknik Üni.

insanın kendi içindedir, hakikate ulaştırın yol kendindedir. Bu felsefenin en açık ifadesi Platon felsefesinde görülebilir. Ona göre idrak durumunda bir anımsama söz konusu olur. Sokrates sorularını sorarken, bir arkeolog titizliğiyle içsel hakikate yol arar; iç gözden söz eder. İç göz açılmadığında, iç benlik etkin hâle gelmediğinde, içsel hakikatin idraki söz konusu olmaz. Dış dünyanın verilerine bağlı olan zihin, kendi içindeki hakikati kavrayabilecek “iç-görü”den uzaktır. İçsel hakikat, farklı bir idrak durumunu gerektirir. Bu yaklaşım, Orta Çağ boyunca da devam eder. Augustinus’ta iç-bakış, iç-benliğin ve iç hakikatin kavranmasına yönelik bir bakış olarak karşımıza çıkar. Bu bakış hakikate ulaştırarak, iç gerçeğe eristirecek bir idrak etme, bir kavrama sürecidir. Bu kavrayış, “Bir ben vardır bende benden içeru” diyen Yunus’ta da yinelenir.

Grekçe, “noesis” ve “aisthesis” kavramları, iki farklı idrak biçimi sunar. “Noesis”, bir teori/kuramsal yaklaşım (*theoria*) olarak zihinsel kavrayışı ifade eder. Kişinin bu içsel görüşü elde edebilmesi, Platon felsefesinde ortaya çıktığı üzere, uzun süreli bir bilgelik yürüyüşünü gerekli kılar. “Baştaki gözler keskinliğini yitirmeyince, içteki göz açılmaz”, diyen Sokrates, iç bakışla hakikatin idraki arasında koşutluk oluşturur. Bu idrak biçimi, görünür evren (*kosmos aistetos*)’in ötesine geçen, kavranılabilir evren (*kosmos noetos*)’in sınırlarını aralayan bir *theoria* eylemidir. “Aisthesis” ise, görünür dünyadan gelen duyuların anlamlandırılması, kavranılması ve farkına varılmasıdır. Bu durum, dış gerçekliğe ve dış gerçekliğin duyular aracılığı ile algılanmasına dayanır; zira Aristoteles’te de ortaya çıktığı üzere, tekil ve rastlantısal olanın bilgisi, önemli görülmez; asıl olan tümel olanın bilgisidir. Bu açıdan bakıldığında görünür evrenin bilgisi, Platon’da bir sanı (*doxa*) niteliğindedir. Aynı şekilde Aristoteles’te de asıl olan kavramsal ve teorik bilgidir. Görsel dünyanın duyuya, tecrübeye dayalı bilgisi öne çıkmaz. “Theoria”nın Latincedeki karşılığında ise yine benzer bir durum söz konusudur: “Comprehēnsiō”, “yakalama, tutma, kavrayış, idrak”, “contemplātiō”. “dikkatle bakma, gözlemlenme, müşahade etme, inceleme, tetkik etme, düşünme”, “perceptiō” alma, toplama, bir araya getirme, kavrama, anlama, idrak, düşünce, fikir” gibi anlamlarıyla, idrakin empirik değil, kuramsal boyutuna işaret eder.

İdrak konusundaki temel kavrayışlardan biri de “realizm” felsefesinde ortaya çıkar. Dış gerçekliğin duyular aracılığıyla, deney ve gözlem yoluyla kavranması esasına dayanan bu tutum, Francis Bacon’ın “theoria”nın yerine “*empēria*” (*tecrübeye dayalı bilgi*)’yi koymasıyla modern bilimin yöntemi ve çıkış noktası hâline gelmiştir. Bu tutum, dış gerçekliğin, matematik temelinde tümevarımcı bir tarzda ifadesini esas alır; bu tür bir “idrak biçimi” üzerine kendini inşa eder. Buna göre duyularımız dış dünyanın verilerini taşıyan araçlardır. İdrak, dış dünyadan gelen bu verilerin analizinden oluşur. İdrak, duyu verileriyle dışarıdan alınan verilerin, insanın kendi içindeki süreçten, anlama yetilerinden geçirilerek bilgi hâline getiril-

mesidir. Francis Bacon, John Locke, David Hume bu yaklaşımın öncü filozoflarıdır. Immanuel Kant ise, kendi eleştirisi felsefesinde söz konusu bu filozoflardan aldığı esinle (*Hume*'un kendisini dogmatik uykularından uyandırdığını söyler), anlama yetisinin kategorileriyle dış dünyadan gelen verilerin bileşimini ifade eden “sentetik a priori” kavramının imkânını arar. İdrak etme, ham duyuların zihnin kategorilerinden, anlama yetisinin süzgecinden geçerek anlamlı hâle geliş sürecini ifade eder. Müdrike (*verstand*) ise bu algı ve kavrayışın, içinde meydana geldiği ve bu kavrayışı mümkün kılan mekanizmayı ifade eder.

Toplamak, korumak ve muhafaza etmek anlamına gelen hafıza, insan zihninin en önemli özelliklerinden biridir. Bilgilerini, izlenimlerini, deneyimlerini muhafaza edebilmek, en önemli insani özelliklerden biridir. *Piaget*'nin gelişim kuramında, hafızanın aktif hâle gelmesiyle “nesnenin sürekliliği” ortaya çıkar; nesnelere biçimsel olarak hafızada toplanmaya ve korunmaya başlar. Bu durum, dünyanın hafızaya alınması, dile dökülmesi, varlığın dilde yeniden kurulması, hayatın yeniden üretilmesi anlamında önemli bir aşamadır; bilgi, düşünce, iş ve eylemlerin üretiminde bu birikim etkin hâle gelir. Anlama yetisinin, uygun ve verimli bir tarzda işleyebilmesi için hafızaya ihtiyaç vardır. Hafızadaki birikim ölçüsünde veriler yeni bilgilere, yeni düşüncelere, yeni anlayışlara dönüşür. Bu nedenle bazıları diğerlerinden daha iyi düşünür, daha iyi kavrar; zira hafızalarında yeterli donanım ve birikim vardır; bu birikim vasıtasıyla bilgi, olay ve verileri daha yaratıcı bir tarzda analiz imkânı bulunur.

Hafıza sahibi oluşu, insanı karar alabilen, seçimde bulunabilen, düşünebilen, kendi kendine hareket edebilen, davranışlarda bulunabilen bir bilinç ve tarih varlığı hâline getirir. Bu nedenle hatıraları vardır, tarihi vardır, izlenimleri ve deneyimleri vardır. İnsanın dışında “geçmiş” ve “gelecek” bulunmaz. Özgürlük diye bir sorun da yoktur. İnsan, yalnız insan, bir varoluş zamanı olan “an”da yaşar. An da tekrarı olmayan bir şekilde geçmişe doğru karışır. Bu nedenle, an tinsel bir varoluş alanıdır. İnsanın yaşadığı zaman dilimidir. Geçmiş, tecrübe edilen anlar olarak insan için bir birikim, bir yaşantı ve varoluş alanı oluşturur. Geçmiş, geçip gitmez, yokluğa karışmaz; tecrübe olarak, gelenek olarak yaşar. Zaman, böylece insanın idrakinde analize tabi tutulur; insanın bilincinde, yeniden anlam kazanır, yeniden yorumlanır, yeniden üretilir. Bu nedenle hafıza öncelikle bir birikim ve deneyim alanıdır; bir yaşantılar ve değerler alanıdır. İnsan, bütün birikimini anımsayış gücü sayesinde elde eder; yeryüzündeki insanlığı bu sayede inşa eder.

Hafıza, bir muhafaza etme durumu olarak geçip giden akıştan bir şeyler kapabilmektir. Hızlı akan zamandan bir şeyler kapabilmek, bazen bir tecrübe, deneyim, yaşantı, bazen bir anı, bazen bir düşünce, bazen bir bilgi olarak kalır geride. Doğada

salt bir akış vardır ve geride bir şey bırakmaz. Zaman geçip giderken, geçip gitmeyen bir şey vardır insanda: tecrübe, hatıra, birikim gibi. İnsan dünyasında hiçbir şey sıfırdan başlamaz, hiçbir şey yerinde saymaz. Zamanın ucunda yaşayan insan, hep kendimizden öncekilerin birikiminden hareket eder. Eğer bu böyle olmasa, geçmiş, Bergson'un bir metaforuyla söylessek, geleceğe doğru bir kartopu gibi büyüyerek evrilmese, her kuşak hayata yeniden, sıfırdan başlamak zorunda kalır, insanlık ruhu gelişmez, gözleri kapalı bir şekilde olduğu yerde dönüp dururdu. Geçmişin bütün birikimi “an”da toplanır, “an”da tecelli eder. “Temellük etme”, anda yoğunlaşan bu birikime, anda tecelli etmek isteyen geçmiş zamanların zenginliğine sahip çıkma- dır; onları kendine mal etmedir. “Mal etme”; “yeniden kurma”, “yeniden üretme”dir. İdrak, hafızada biriken zenginliğin yeniden üretime dönmesi, geçmişin deneyiminin yeniden üretilmesidir. Bu da en çok geçmişin başarılarını tekrar etmede, başarısızlıklarından kaçınmada ortaya çıkar.

Hafıza, bir insanlık birikimidir. İnsan sadece kendi bilgi ve deneyimini muhafaza ederek yaşamaz; başkalarının deneyim ve yaşantılarından da yararlanır. İnsanlığın tüm birikimi, şimdi ve burada toplanır. İnsanın tarih içinde elde ettiği her bir başarı, zamanın ucu olarak şimdiki zamanda yoğunlaşır. İleri toplumlar, geçmişin deneyimini iyi anlayabilen, iyi yorumlayabilen ve ileri bir kavrayışla yeniden üretebilen toplumlardır. Tarihin ve geleneğin özümsemediği, önemsenmediği, kimi durumda kısır bir tartışma konusuna dönüştüğü toplumlarda ise insanlık ruhu kendini yenilemez, özgün ve yaratıcı bir tutum ortaya koymaz; hafıza ve tarih, giderek ölü bir soluğa dönüşür. Bu tür toplumlar, hafızası zayıf, gelecek tasarımı olmayan, kendi kendilerini yok etmeye eğilimli toplumlardır. Zihinsel aktiviteleri, idrak yetileri, olayları çözümlenme ve strateji üretme kapasiteleri oldukça zayıftır. Zamanın rüzgârı onları bir yerden alır, bir yere doğru sürükler. Daha çok günlük devinimler içinde, acıkma ve doyma sarmalında yaşarlar. Kültürü, medeniyeti, ileri insanlık değerlerini derleyip toparlayan, onları yorumlayan, yeniden üreten, itina ile geleceğe aktaran toplumlar, hafızası ve tarih bilinci güçlü toplumlardır.

İdrak etmek, “derin kavrayış”, “yüksek anlama” anlamında insan zihninin ileri bir özelliğidir. “Kavramsız algı kördür” ifadesi, idrak edilmemiş, bilgi ve fikre dönüşmemiş duyu ve deneyimlerin, sıradan devinimlerin dışına çıkıp bir birikim ve farkındalık oluşturmayacağı anlamına gelir. Öte yandan kavramların iç ve dış duyumlarla doldurulması gerektiği, bilgi ve düşüncelerin ancak o zaman anlam kazanabileceği anlamına da gelir. Bu nedenle Kant, “algısız kavram boş, kavramsız algı kördür” der. İdrak durumu, yaşantıyı anlamlandıran, duyu düzeyinden düşünce ve kavram düzeyine çıkararak zihinsel bir aktivitedir. Sadece yaşayıp giden, sadece bakıp geçen, yaşam deneyimleri üzerinde düşünmeyen zihin, idrak seviyesine

erişemez. Yaşantılarını analiz etmeyen, üzerine düşünmeyen, refleksiyonda bulunmayan bir bilinç, baygın bir bilinçtir; kendinden uzakta ve farkındalık düzeyi oldukça düşüktür: kavram üretmez, eleştiremez, ayırdına varamaz, öngöründe bulunamaz, ne olup bittiğini kavrayamaz. Bu açıdan idrak, bilgi ve düşüncenin üretilmesi, yorumlanması ve yeniden yapılandırılmasıdır.

İnsan ister istemez, zamanın akışından etkilenen ve izler alan bir varlıktır. Akış, sadece insanın

bedeninde iz bırakmaz, zihninde ve ruhunda da iz bırakır. İz, hafızadır. Bu, çoğu kez kasıtlı ve bilinçli bir şekilde olmaz. İnsanın içinde öyle bir töz vardır ki, daha doğuştan itibaren güçlü bir şekilde dünyayı kayıt etmeye başlar. İnsan sadece hafızası olan bir varlık değil, hafıza üreten bir varlıktır da. Bu özelliği olmasaydı, ilk günkü yerinde olacaktı. Hafızası olan ve yazı başta olmak üzere hafıza üreten bir varlık olması, ona bilgi ve deneyimini kayıt altına alma ve geleceğe aktarma imkânı sunmuştur. Geleceğe aktarma, gelecekteki insanları daha güçlü kılmış, daha öncekilerin hafızasına da sahip güçlü varlıklar hâline getirmiştir. Biz bugün, kendimizden önceki bütün insanların birikimini kendimizde taşıyor ve onların birikimlerinden yararlanıyoruz

Hafızanın gücü ve birikimi, idraki oluşturur. İdrak, anlama yetisi olarak, kendisindeki birikimden hareket eder, bu birikimle iş görür. Muhafaza altına alırken sadece geçmişte kalmış bir eylemde bulunmam, geçmişte başlayan bir eylemi de sürdürürüm. Geçmişle gelecek arasındaki bağı kurabilmek, geçmişle gelecek arasındaki yolu inşa edebilmek için hafızaya ihtiyaç duyarım. Hafıza, sadece insanın zihninde bulunmaz, insanın yaşadığı dünya da baştan sona bir hafızadır; bu, insanın taş, toprağa, suya kendini katması, doğayı kendine dönüştürmesi anlamına gelir. Doğayı kendine dönüştürme, doğaya kendini ekleme, doğaya bir hafıza kazandırmadır. Bugün bizim eski uygarlıklar diye tabir ettiğimiz uygarlıklar, doğaya kendini katabilmiş uygarlıklardır. Biz onlardan kalan birikimi (kitaplar, şehirler, kaleler, tapınaklar, su kanalları, yollar, binalar, yazıtlar) anlayabiliyor ve onlar hakkında konuşabiliyoruz. İnsan, yaşadığı ortama, yaşadığı dünyaya kendisini eklemekle sadece kültürü oluşturmaz, hafızayı da oluşturur. Mekân, insanın yaşadığı bir varoluş alanı olarak bilincin dönüşümlerine tanıklık eder. Yaşanan zamanda geçmiş ve

gelecek, hafıza ve hayal bir arada bulunur. Hatırlamayan insan hayal de edemez, geçmişini anlamayan geleceği de kuramaz. Dikkatle dinlersek, hatıra ve idrak, insan olmanın uzun hikâyesini anlatır bize.